

Підготовка вчителя-логопеда до консультативної роботи з батьками як актуальна науково-практична проблема

*Олена Друганова,
Вікторія Коваленко*

Тісна взаємодія вчителя-логопеда із батьками дитини з порушеннями мовлення, як відомо, є «важливою і невід'ємною частиною логокорекційної роботи» (О. Пузіна), умовою створення «найбільш сприятливого середовища для задоволення потреб дитини» (Е. Данілавічюте, Ю. Рібцун), запорукою успішності корекційно-розвивального навчання та виховання дитини в цілому.

На важливість й необхідність проведення цілеспрямованої, ґрунтовної, системної роботи вчителя-логопеда з батьками, як показали результати дослідження, вказує:

- недостатня поінформованість батьків з питань онтогенетичних особливостей мовленнєвого розвитку дітей, недооцінка ними важливості раннього виявлення та корекції мовленнєвих порушень [19];

- неконструктивна позиція батьків при виникненні в дитини функціональних (мовленнєвих) освітніх труднощів; недостатнє усвідомлення важливості створення емоційно-позитивної підтримки дитини, особливо під час логокорекційного процесу;

- наявність несприятливих умов виховання дитини в сім'ї, зокрема соціальна та педагогічна занедбаність дитини, що призводить до появи труднощів у мовленнєвому розвитку, у подальшому навчанні дитини та її поведінці в школі [3].

Особливої значущості обрана проблематика набуває в складних умовах воен-

ного часу, що вже позначився суттєвим збільшенням кількості дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку, ускладненням можливості надання їм кваліфікованої та своєчасної допомоги. Про це зауважують автори багатьох досліджень — Ю. Рібцун, Л. Мороз, Л. Стахова, О. Ласточкина, К. Зелінська-Любченко та інші.

Установлено, що проблема пошуків шляхів формування готовності майбутнього вчителя-логопеда до консультативної роботи з батьками є предметом уваги багатьох дослідників. У переліку важливих проблем, що актуалізують необхідність вдосконалення процесу формування готовності вчителів-логопедів до співпраці з батьками, а також з іншими фахівцями, що були вже порушені дослідниками в останні роки, варто назвати такі, як пошук нових способів взаємодії вчителів-логопедів з батьками дітей, які мають мовленнєві труднощі [19]; удосконалення форм й напрямів роботи фахівців із такими сім'ями [11, 12, 14, 16]; упровадження нових напрямів і нетрадиційних методів корекційної роботи логопеда із сім'єю дитини із загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ) в умовах воєнного стану [6]; аналіз труднощів, психологічних проблем, що виникають в родині, в яких є дитина з особливими потребами [21], тощо.

Мета статті — на основі аналізу вітчизняних освітньо-професійних програм підготовки фахівців зі спеціальності

016.01 «Спеціальна освіта. Логопедія» та узагальнення наукових досліджень у сфері формування готовності майбутніх вчителів-логопедів до проведення консультативної роботи з батьками дітей з порушеннями мовлення, виділити основні напрями та прийоми такої роботи в ЗВО.

Проблема формування готовності вчителя-логопеда до роботи з батьками дітей з порушеннями мовлення, як відомо, не є новою, такою, що виникла лише в останні роки. Так, одним із результатів роботи третього Європейського конгресу (1997 р.) Постійного комітету терапевтів мови та мовлення, логопедів (LCSTL) стало прийняття висновку про те, що «...більшість логопедів погано підготовлені в плані запобігання мовленнєвим порушенням (консультування, інформація, посередництво між освітніми установами, батьками й іншими фахівцями)» [22]. Важливо наголосити, що широкому загалу було запропоновано для ознайомлення навчальну програму, розроблену для логопедів, яку було презентовано у доповіді «Превентивні завдання логопеда в роботі з дітьми від 0 до 6 років у Нідерландах» (W. Maas) [22].

Про важливість організації системної роботи, реалізації наступності у роботі вчителя-логопеда й батьків зазначається й у нормативних документах, що прийняті МОН України, іншими державними інститутами, що відповідають за прийняття важливих рішень у сфері надання логопедичної допомоги дітям і дорослим. Серед них: наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти» (2018); Постанова Кабінетів Міністрів України «Про порядок організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти» (2021) тощо.

Обрана нами проблема є предметом дослідження й науково-педагогічної громадськості України. Зазначимо, що сутність, зміст, основні завдання кон-

сультативної роботи вчителя-логопеда розглядаються вченими як складова комунікативної компетентності, що за визначенням М. Кенала та М. Свейна, є «базовою системою знань та навичок, необхідних для спілкування», у тому числі «знання лексики, навички використання соціокультурних правил і установок», що є важливими «у процесі реального спілкування» (М. Кеналь та М. Свейн). У переліку характеристик комунікативної компетентності дослідники називають: «швидке та точне орієнтування у взаємодії; прагнення зрозуміти одне одного у контексті конкретної ситуації; впевненість у собі, адекватне включення до ситуації; володіння ситуацією, готовність виявити ініціативу; велика задоволеність у спілкуванні та зменшення нервово-психічних витрат у процесі комунікації; вміння продуктивно спілкуватися у різних статусно-рольових позиціях» [5, с. 68–69].

У свою чергу, комунікативна компетентність логопеда розглядається науковцями як складова *професійної компетентності* [15, с. 129], що являє собою «інтегративну якість фахівця, яка виявляє готовність максимально ефективно здійснювати діагностику, корекційно-превентивне навчання та особистісний розвиток осіб з порушеннями мовлення» (В. Коваленко, М. Шеремет, Ю. Пінчук, Т. Мельніченко); «інтегральне, динамічне, структуроване особистісне утворення, що обумовлює здатність здійснювати професійну діяльність вчителя-логопеда, забезпечуючи можливості для розвитку і саморозвитку всіх учнів у процесі інклюзивного навчання» [9, 11]. Як зауважує Т. Мельніченко, професійна компетентність передбачає сформованість у випускника «уміння розмірковувати й оцінювати професійні ситуації та проблеми; творчий характер мислення; усвідомлене розуміння особистої відповідальності за результат праці; здатність до керування колективом, до прийняття раціональних рішень у вирішенні конкретних завдань та проблем; виявлення ініціативи у виконанні фахових завдань [15, с. 124].

Консультативну роботу майбутнього вчителя-логопеда сучасні українські вчені досліджують також як складову: *логопедичного супроводу сім'ї* — «системної багатоскладової, узгодженої роботи логопеда та сім'ї дитини» [11, с. 116]. Важливу роль у такій роботі відіграють інформування та логопедична допомога [23].

Аналіз і узагальнення даних освітніх програм, силабусів дисциплін, що входять до переліку освітніх компонентів, досвіду підготовки майбутнього вчителя-логопеда в закладах вищої освіти України, зокрема в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди, свідчать про напрацювання різних способів формування готовності до консультативної роботи майбутнього вчителя-логопеда з батьками дитини, яка має мовленнєві порушення. По-перше, українськими закладами вищої освіти суттєву увагу приділено розробці дисциплін як обов'язкового, так і вибіркового циклу, у переліку програмних результатів яких передбачено формування компетентностей, що дозволяють реалізовувати завдання, що пов'язані з консультативною роботою майбутнього вчителя-логопеда. Про це свідчать завдання, заплановані програмні результати, зміст навчальних курсів, що пропонуються здобувачам. Наприклад, у Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти запропоновано такі дисципліни, в переліку тем, завдань до практичних/лабораторних занять, до самостійної роботи яких розглядаються питання, пов'язані з підготовкою до консультативної роботи з батьками. Наприклад, опановуючи зміст навчальної дисципліни «Сучасна модель сімейно-центрованої допомоги дітям раннього віку», здобувачі мають можливість ознайомитися з «механізмами та можливостями роботи з родинами для створення оптимальних умов розвитку дитини з особливими освітніми потребами», з різними способами надання таким сім'ям «методичної та консультативної допомоги».

У процесі лекційних, практичних, лабораторних занять з навчальних дисциплін «Технології лого-корекційної роботи з дітьми з ТПМ», «Технології логопедичного обстеження», а також виконуючи завдання самостійної роботи, студенти мають можливість познайомитися з різними формами й методами роботи з батьками/опікунами дитини, що має функціональні (мовленнєві) освітні труднощі; обговорити етапи й правила встановлення комунікації з ними, із різними способами включення в активну спільну роботу. З метою закріплення набутих знань, формування необхідних умінь, навичок, інших компетентностей студентам пропонується скласти рекомендації батькам дитини з мовленнєвими порушеннями щодо використання лого-корекційних методів, нетрадиційних технологій в домашніх умовах — різних видів артикуляційного масажу, технологій розвитку мовленнєвого дихання, дрібної та загальної моторики тощо; розробити методичні поради для батьків, наприклад «Логоритміка вдома», «Артикуляційна гімнастика вдома», «Способи розвитку дрібної моторики» тощо.

Зазначимо, що здобувачі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, які готуються виконувати обов'язки вчителя-логопеда після закінчення терміну підготовки, або до продовження навчання на другому рівні вищої освіти, мають можливість прослухати навчальну дисципліну вибіркового циклу «Голосова культура логопеда», метою якої є формування в майбутніх педагогів (учителів-логопедів) «культури правильного та ефективного використання голосу в процесі професійної діяльності». З метою реалізації поставленого завдання здобувачам запропоновано для вивчення такі теми: «Особливості професійного мовлення вчителя-логопеда», «Ораторські/лекторські навички майбутнього учителя-логопеда», «Голос як елемент іміджу учителя-логопеда».

З метою ознайомлення майбутніх вчителів-логопедів з «сутністю партнерської взаємодії, з новітніми технологіями співпраці з родиною», формування в них умінь

«встановлювати із родиною партнерські стосунки, налагоджувати соціальну взаємодію, співробітництво, партнерство, попереджати та розв'язувати конфлікти» для здобувачів Ізмаїльського державного гуманітарного університету запропоновано навчальний курс «Педагогічні основи підготовки вчителя-логопеда до командної взаємодії в системі інклюзивної освіти». У переліку тем, заявлених у робочій програмі дисципліни, заслуговує на увагу, передусім, тема «Співпраця вчителя-логопеда з батьками дитини з тяжкими порушеннями мовлення» (тема 9), у процесі опрацювання якої здобувачі обговорюють такі питання: «форми та методи роботи з родиною дитини з особливими освітніми потребами; технологія «Фідбек» як засіб співпраці вчителя-логопеда з батьками; правила комунікації з батьками дітей з особливими освітніми потребами» тощо.

По-друге, результати узагальнення досвіду підготовки майбутнього вчителя-логопеда, що вже напрацьовано в Харківському національному університеті імені Г.С. Сковороди, свідчать про ефективність застосування сучасних інноваційних технологій навчання у реалізації поставленого завдання. Серед останніх особливої значущості набувають інтерактивні технології, що дозволяють відпрацювати в навчальній аудиторії важливі уміння, навички, що забезпечують здатність майбутнього вчителя-логопеда співпрацювати з батьками дітей, що мають різні мовленнєві труднощі. Зокрема:

- за допомогою методів *педагогічної реконструкції, моделювання професійних ситуацій (кейс-технології), симуляції*, суть яких полягає у залученні здобувача до обговорення реальних ситуацій з логопедичної практики, типових помилок, що можуть виникнути на різних етапах діагностико-корекційної роботи з дитиною та з її батьками, майбутні вчителі-логопеди опановують різні способи розв'язання конкретних практичних ситуацій, складних задач, що пов'язані з вибором стратегій спілкування з батька-

ми дитини; вчать спільно обговорювати наслідки й результати взаємодії тощо;

- ділові (імітаційні) ігри, що спрямовані на відпрацювання в навчальній аудиторії вміння обирати й реалізовувати на практиці різні форми й методи роботи з сім'єю: *індивідуальні* — способи встановлення зворотного зв'язку з батьками; розробка різних варіантів завдань й рекомендацій щодо їх виконання для спільної роботи батьків і дитини тощо; *групові, масові* — способи залучення батьків до проведення спільних заходів (свят, екскурсій, занять, зборів з іншими батьками, з різними фахівцями).

Важливого значення у формуванні готовності майбутнього вчителя-логопеда до консультативної діяльності набувають й діалогічно-дискусійні технології й методи, що вчать здобувача «висловлювати свою думку з дискусійного питання аргументовано, в чіткій та стислій формі, впливати на думку інших співрозмовників» [6, 7]. Серед них: метод дискусії, займи позицію, снігова куля; метод ПРЕС (PRES), що передбачає послідовне засвоєння здобувачами уміннями: тримати позицію, а саме висловлювати свою думку, пояснювати, в чому полягає їхня точка зору (... *я вважаю, що...*); обґрунтовувати причину появи своєї позиції, наводити докази її появи (...*тому, що...*); наводити приклади, додаткові аргументи, факти, що ілюструють власну позицію (... *наприклад ...*); підводити висновки, узагальнювати свою думку (...*отже, ...*).

У переліку технологій, що сприятимуть формуванню готовності майбутніх вчителів-логопедів до проведення консультативної роботи з батьками, заслуговує на увагу й технологія сторітелінгу. Зауважимо, що до переліку переваг застосування зазначеної технології дослідники називають: формування «...креативності та інноваційності, комунікації та співробітництва, дослідництва та інформаційної грамотності...»; вміння вирішувати проблеми, розвиток критичного мислення, «...вільного оперування технологіями та контентом» [17, с. 109].

Застосування зазначених методів дозволяє відпрацювати в навчальній аудиторії вміння майбутніх вчителів-логопедів консультивати батьків щодо вибору різних корекційно-розвиткових методів, змісту, умов їх використання в родинному колі; формування впевненості у них у співпраці, позитивної мотивації щодо корекційної роботи з дитиною. Адже у спілкуванні з тривожними батьками дитини, яка має мовленнєві труднощі, особливої значущості набувають такі якості як емпатія, здатність підтримувати впевненість батьків у можливості дитини тощо. Як зазначають практикуючі вчителі-логопеди, психологи спілкування з такими батьками є складним, тут «потрібна витримка, толерантність, емоційна нейтральність (не плутати з відстороненістю, відчуженістю та холодністю)» [10, с. 102].

По-третє, в процесі підготовки майбутніх вчителів-логопедів до консультативної роботи з батьками важливого значення набуває опанування майбутніми вчителями-логопедами різними застосунками — DrawNote, FlockDraw, Scribblar, CoSketch; PowerPoint, Google Slides, Canva, Prezi; Wikiwall, Glogster, що дозволяють створювати онлайн малюнки, стенди, інтерактивні плакати, ігри, різні нотатки, логопедичні журнали тощо; Educreations, LIno it, Padlet, Rizzoma, Popplet, Twiddla, Realtimeboard — для організації сумісної роботи з батьками, що сприяє розвитку інформаційної грамотності майбутніх вчителів-логопедів, підвищує якість їхньої цифрової компетентності в цілому.

Особливої значущості набуває безпосередня практична підготовка, яку набувають майбутні вчителі-логопеди під час виробничої практики, що проходить у різних закладах освіти, зокрема в закладах дошкільної (II семестр), та спеціальної (III семестр) освіти. Одним із обов'язкових завдань практики є розробка здобувачами консультацій для батьків. У переліку тем, що обирають магістри, варто назвати такі: «Артикуляційна гімнастика вдома», «Ранні прояви порушення розвитку мовлення

дитини», «Синдром дефіциту уваги (гіперактивність) у дітей з ООП молодшого шкільного віку» тощо.

По-четверте, в контексті дослідження порушеного питання важливого значення набуває й науково-пошукова робота, що є обов'язковою складовою процесу підготовки сучасного вчителя-логопеда. Важливого значення у цьому плані набуває активна участь здобувачів в олімпіадах, конкурсах студентських наукових робіт; в роботі круглих столів, конференцій різного рівня, що проводяться закладами вищої освіти України. Наприклад, «Роль сім'ї у процесі корекційно-виховної роботи з дітьми з порушенням мовленнєвого розвитку» (Д. Швидка); «Аналіз потреб батьків дітей дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення в інклюзивно-ресурсних центрах» (Т. Чечко) [1, 12].

Отже, проведене дослідження свідчить про актуальність проблеми підготовки майбутнього вчителя-логопеда до консультативної роботи з батьками; вказує на наявність набутого досвіду розв'язання обраної проблеми українськими закладами вищої освіти. Зокрема, шляхом:

- широкого обговорення науковцями суті, змісту, основних завдань, визначення ролі й місця консультативної роботи з батьками в переліку компетентностей, якими повинен оволодіти майбутній вчитель-логопед;
- введення українськими закладами вищої освіти, в яких ліцензовано освітню діяльність за спеціальністю 016 «Спеціальна освіта», в програму підготовки вчителів-логопедів як нормативних, обов'язкових дисциплін, так й авторських курсів, що складають блок вільного вибору здобувача, результати навчання яких спрямовані на збагачення вчителів-логопедів знаннями основних принципів, наукових підходів (оптимістичний, конструктивний, діяльнісний тощо), головних завдань консультативної роботи з батьками тощо;
- активного упровадження в процес підготовки майбутніх вчителів-логопедів сучасних інноваційних технологій: інтер-

активних, діалогічно-дискусійних, інформаційно-комунікативних тощо; поєднання навчальної, практичної та науково-дослідної роботи (проектні роботи, кваліфікаційні роботи, участь у наукових конференціях, круглих столах тощо), що сприяє формуванню у випускників необхідних умінь і навичок конструктивної взаємодії з батьками дитини: здатності переконувати батьків у необхідності створювати сприятливе середовище для розвитку мовлення у дитини, активної участі в корекційному процесі; доступно пояснювати їм етіопатогенетичні особливості тих чи інших мовленнєвих труднощів; встановлювати довірливі та толерантні стосунки, обирати тактовний стиль спілкування тощо.

Література

1. *Актуальні питання спеціальної, інклюзивної і здоров'язбережувальної освіти»* (20 жовтня 2022 р.). Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2022.
2. *Волкова Н.П.* Інтерактивні технології навчання у вищій школі : навч.-метод. посіб. Дніпро : Ун-т ім. Альфреда Нобеля, 2018. 360 с.
3. *Голуб Н. М.* Взаємодія логопеда з батьками дітей при розв'язанні завдань профілактики і корекції в дітей труднощів формування та порушень писемного мовлення // *Актуальні питання корекційної освіти* (пед. науки). 2021. Вип. 17. С. 95–106. DOI 10.32626/2413-2578.2021-17.95-106
4. *Данілавічюте Е. А.* Діти з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі // *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2018. Вип. 3. С. 7–19.
5. *Деркач Ю. Я., Чміль М. М.* STORYTELLING як засіб розвитку комунікативної компетентності учнів початкової школи // *Молодий вчений*. 2022. 9 (109) вересень. С. 67–73.
6. *Друганова О. М.* Основні напрями і нетрадиційні методи корекційної роботи логопеда із сім'єю дитини із ЗНМ в умовах воєнного стану // *Актуальні питання спеціальної, інклюзивної і здоров'язбережувальної освіти»*, (20 жовтня 2022 р.) ; за заг. ред. проф. Ю. Д. Бойчука. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2022. С. 45–48.
7. *Друганова О.М.* Умови ефективного використання діалогічно-дискусійних технологій навчання у вищій школі // *Наук. записки кафедри педагогіки*. 2023. № 52. С. 29 — 35. <https://doi.org/10.26565/2074-8167-2023-52-03>
8. *Заміщак М.* Психологічні проблеми сім'ї, що виховує дитину з особливими потребами // *Вісник соціально-гуманітарного факультету*. Дрогобич, 2016. Вип. 4. С. 83–88.
9. *Каплієнко А.І.* Соціальний запит до рівня професійної компетентності сучасного вчителя-логопеда // *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2021. № 1(15). С. 113–124. <https://doi.org/10.33189/epn.v1i15.15>
10. *Карсканова С.* Особливості психологічного консультування батьків дитини з особливими освітніми потребами // *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи : матер. XIV міжнар. наук.-практ. конф.* (15–16 квіт. 2021 р.) ; за ред. О. В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 101–103.
11. *Коваленко В. Є., Бистрова Ю. О.* Тренінг як засіб підвищення професійної компетентності педагогів у сфері інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами // *Актуальні питання корекційної освіти* (пед. науки) : зб. наук. пр. ; за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006. 2018. Вип. 11. С.24–35.
12. *Кисличенко О. М.* Логопедичний супровід батьків дітей з порушеннями мовлення. Київ, 2011. 67 с.
13. *Компанець Н. М., Луценко І. В., Коваль Л. В.* Організаційно-методичний супровід дитини з особливими освітніми потребами в умовах ДНЗ. Київ : Видав. група «Апостол», 2017.
14. *Король А. В.* Логопедичний супровід сімей засобами інформаційно-комунікаційних технологій // *Актуальні питання корекційної освіти*. 2019. Вип. 13.

15. Мельніченко Т. В. Вступ до спеціальності : логопедія. Модуль 2 : навч.-метод. посіб. Київ, 2013. 182 с.

16. Миронова С. П. Робота фахівців з сім'ями, які виховують дітей з особливими освітніми потребами // Актуальні питання корекційної освіти. 2017. Вип. 9.

17. Панченко Л. Ф. Цифровий сторітелінг в освіті дорослих: бар'єри та шляхи їх подолання // Інформаційні технології і засоби навчання. 2020. Т. 79. №5. С. 109–125. <https://doi.org/10.33407/itlt.v79i5.3362>

18. Проект наказу Міністерства освіти і науки України, 2020 р. про «Порядок надання логопедичних послуг в системі освіти». URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuyedyagromadskogo-obgovorennya-proyekt-nakazu-pro-zatverdzhennya-poryadku-nadannyalogopedichnih-poslug-v-sistemi-osviti> (дата звернення 30.08.2024).

19. Пузина О. Взаємодія вчителя-логопеда і батьків у корекційній лого-

педичній роботі з дошкільниками. URL: <https://genezum.org/library/vzaemodiya-vchytelyalogopeda-i-batkiv-u-korekciyniy-logopedychniy-roboti-z-doshkilnykamy> (дата звернення 30.08.2024).

20. Рібцун Ю. В. Співпраця вчителя-логопеда з батьками: логопедична група для дітей із ЗНМ // Дефектологія. Особлива дитина: навчання та виховання. 2011. № 1. С. 33–37.

21. Система освіти і виховання дітей з особливими освітніми потребами: досвід минулого — погляд у майбутнє Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2023.

22. Цимбал-Слатвінська С. Етапи становлення професійної підготовки майбутніх логопедів у системі спеціальної освіти // Наук. вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Пед. науки. 2019. № 2 (65). С. 337. DOI 10.33310/2518-7813-2019-65-2.

23. Якимчук Г. Робота логопеда з батьками дитини з тяжкими порушеннями мовлення // Логопед. 2018. № 13. С. 87–94

04.09.2024

Відомості про авторів:

Друганова Олена Миколаївна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри спеціальної педагогіки; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; Харків, Україна; e-mail: druganova_lena@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5985-8293>; Google Scholar <https://scholar.google.com.ua/citations?user=0LiWeUAAAAJ>; Web of Science Researcher ID ACR-2024-2022

Коваленко Вікторія Євгенівна — доктор педагогічних наук, кандидат психологічних наук, доцент, завідувач-професор кафедри спеціальної педагогіки; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; Харків, Україна; e-mail: kovalenkov811@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7792-4653>; Google Scholar <https://scholar.google.com.ua/citations?user=J3ZpMCIAAAAJ&hl=ru>; Web of Science Researcher ID AAN-1998-2021